

УДК 347.9(470)"18/19"

**СУДОВА РЕФОРМА 1864 РОКУ
І ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ В РОСІЇ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)**

О. Липитчук, Н. Лешкович

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
Університетська 1, 79000, Львів, Україна*

Досліджено судову систему та її вплив на правосвідомість у дореформенний період; подано оцінку головних засад, інституцій та принципів судової реформи 1864 р.; визначено зміни, що відбулися у правосвідомості російського суспільства у пореформенний час.

Ключові слова: Російська імперія, правосвідомість, судова реформа, судова система.

Державотворчі процеси в Україні спрямовані на побудову демократичного громадянського суспільства. Однією з найважливіших умов досягнення цієї мети є побудова судово-правової системи, яка відповідає новим суспільно-політичним та економічним реаліям; створення законодавства, норми якого відтворюють модель демократичного судочинства; зміцнення судової влади як незалежної гілки, що має охороняти конституційні права і свободи людини як визначальної суспільної цінності.

Сильна судова влада може забезпечити рівність громадян перед законом, зміцнити політичний порядок. Справедливе судочинство викликає довіру не тільки до судової гілки влади, а й до держави, її політичних інститутів. Судова влада є важливою інституцією, яка має сприяти розвитку справедливих відносин, формувати громадянську правосвідомість.

У цьому сенсі важливим уявляється звернення до історичного досвіду здійснення судової реформи 1864 р., яка відбувалася в умовах формування буржуазних відносин, що потребувало якісно нового правового їх регулювання та рівня правосвідомості суспільства. Цей досвід актуалізується тим, що на сучасному етапі перед Україною поставили подібні завдання, зокрема, гуманізація правових систем та водночас зміцнення порядку й законності. Відтак корисним є виявлення як позитивних тенденцій у цьому досвіді, так і проблем, врахування яких дає змогу запобігти деформаціям у правовій свідомості суспільства.

В період утворення Московської держави (друга половина XV – перша третина XVI ст.) московським князем Іваном III (1462–1505 рр.) був виданий у 1497 р. Судебник, який започаткував створення єдиної судової системи, особливістю якої була невіддільність від адміністрації. Суддею призначав цар, а їхні посади нерідко передавалися спадково [11, с. 54–55]. У першій половині XVI ст. посилюється апарат примусу; створюються центральні і місцеві судові органи, у тому числі судово-поліційні прикази: Розбійний, Земський, Холопський, Чолобитний. На місцях судова влада належала намісникам і волостелям та не була відокремлена від адміністративної влади [14, с. 50]. У XV–XVI ст. ускладнюється система покарань, передбачена Судебниками 1497 та 1550 років. Власті застосовували суд, передусім, з метою демонстрації свого всесиля над людиною, її свідомістю і тілом. Вища міра покарання – смертна кара, яка могла бути скасована тільки помилюванням государя. Покарання перетворювалися у свого роду видовища: здійснювалися при великому натовпі народу, з особливою урочистістю, під супровід дзвонів. Вироки були

жорстокими: «бить кнутом нещадно», «быть в казни», «вкнут в тюрьму». Застосовувалося також урізання вух та язика, виривання ніздрів [11, с. 55, 59, 98–99].

У період правління Івана IV (1533–1584 рр.) влада московського государя набула необмеженого, самодержавного характеру. Відтепер государ міг самовласно розпоряджатися життям і майном усіх підданих, будь-які закони замінювалися свавіллям государя. Утвердження необмеженої влади супроводжувалося терором, насильством, вбивствами, що відбулося на формуванні правосвідомості московського суспільства. Повне безправ'я, звичка до принижень, жорстокі знущання ставали нормою, і у свідомості людей не було уяви, що вони мають право на «право». Оскільки влада государя визнавалася Божою волею, то, навіть під тортурами, помираючи, сприймали це як милість [2, с. 159–162].

Сімнадцяте століття було часом розквіту приказної системи. У цей період було понад 90 приказів. Приказ очолював суддя. Судді приказів призначалися із членів Боярської думи. Приказна система породжувала тяганину, масу зловживань і хабарництва. В цей період значно розширилася сфера діяльності суду, який перетворився у найголовнішу ланку державної каральної системи. Майнові покарання відійшли на задній план, передусім, застосовували залякування та суворі покарання. Вдосконалюється апарат примусу, урізноманітнюються способи здійснення вироків. Соборне Уложення 1649 р. визначає такі способи смертної кари: «казнити, зжечь», «казнити смертию», «залити горло», «казнити смертию, повесить», «казнити смертию безо всякие пощады». 57 статей Уложення передбачало смертну кару. Більш як 90 статей Уложення містять санкції покарання винуватців – «бити батоги», «бити кнутом». Введено нові види покарань: «отсечь руку», «отрезать левое ухо», «урезав правое ухо», «пороти ноздри», «носы резати». Зберігається публічність виконання особливо жорстоких страт. Частіше застосовують тюремне ув'язнення. Якщо в Судебнику 1550 р. цей вид покарання лише згадується, то в першій половині XVII ст. він конкретизується, а в Соборному Уложенні 1649 р. вже 50 статей передбачає тюремне ув'язнення як санкцію [11, с. 97–99; 12, с. 83–257]. Атмосфера насильства, терору, грабунку мала негативний вплив на мораль, свідомість, яка підпадала деформації, набувала антигуманних рис. Відсутність уявлення про справедливість робила звичайними речима брехню, неправдиві доноси, клятви. Сімейні відносини характеризувалися жорстокістю, а жінки і діти не знаходили захисту в судах. Жорстоке поводження чоловіка з жінкою було обов'язком і вважалося високоморальним. «Домоустрій» рекомендував не бити жінку по обличчю, очах, не бити залізними або дерев'яними знаряддями, а бити батогом, оскільки це «розумно, і боляче, і жахливо, і здорово» [2, с. 199–200; 203–204].

У період утвердження абсолютизму в Росії за часів Петра I (1689–1725 рр.) старі судові порядки вже не відповідали завданням абсолютної монархії. Посилюється каральний апарат, всю діяльність якого пронизує поліційна регламентація і бюрократизація. Особливу увагу надавали політичним справам, що загрожували державному устрою. Розслідуванням цих справ займався Преображенський приказ. Військовий Статут 1716 р. свідчив про повне витіснення змагального процесу інквізиційним, коли ініціатором порушення кримінальної справи ставала держава [8]. Розслідування і судовий розгляд справи був у руках одного органу – суду. Одні і ті самі особи вели розшук, розглядали справу і виносили вирок. Особа була повністю підкорена інтересам держави і перед її обличчям беззахисною, про що свідчить справа сина Петра I – Олексія [9, с. 471–506]. Процес мав письмовий характер і здійснювався при суворій канцелярській таємниці. Судді користувалися концепцією формальних доказів, згідно з якою різні докази мали різну силу.

Найголовнішим доказом визнавалося особисте зізнання, для отримання якого застосовували тортури. Змінилася і система покарань, вони стали жорстокішими і різноманітнішими. Якщо в Соборному Уложенні 1649 р. смертна кара передбачалася в 35 випадках, то у Військовому Статуті 1716 р. – вже у 122. Застосовували відрубання голови, повішання, спалення, залиття горла розплавленим металом, зариття по плечі в землю. У цей період навіть слабкі уявлення про законність були практично знищені в свідомості народу наростаючим свавіллям та насильством [8; 6, с. 50; 2, с. 219, 223–224]. До того ж Петру I так і не вдалася спроба відокремити суд від адміністрації.

Певні зміни в судочинстві відбулися в період правління Катерини II (1762–1794 рр.). У 1765 р. було наказано всюди застосовувати змагальний процес, хоча на практиці суди користувалися розшуковою формою. Указами 1763 і 1767 рр. було обмежено застосування тортур [6, с. 51]. У 1766 р. Катерина II написала законопроект нової Уложеної комісії – «Наказ», в якому були сформульовані принципи правової політики і правової системи. «Наказ» декларував загальну для всіх громадян свободу («вольність») і рівний обов'язок всіх перед обличчям державної влади [7].

Катерина II намагалася ліквідувати недоліки в судовій системі, які були характерні для її попередників: невідокремленість суду від адміністрації, велика кількість інстанцій, змішування цивільних і кримінальних справ, заплутаність судочинства. У 1775 р. під час реформи місцевих установ був реформований і суд. Основна ідея реформи – послідовне проведення принципу «поділу властей». Була створена ціла система місцевих судів: загальностанові суди (палати кримінального і цивільного суду); суди спеціального призначення (совісний і надвірний); станові губернські та уїзні суди. Втім, проголошення відокремленості суду від адміністрації і поліції залишалось формальністю, оскільки в практиці вплив губернаторів, намісників і поліцейських чинів на суд був значний [14, с. 64].

Закріпивши в Росії окремі суди для кожного стану, Катерина II проголосила формулу: «Государев намісник не є суддя». Проте на практиці навіть виборні судді для дворян утверджувалися властями; досить швидко визначилися величезні права губернатора – порушувати і призупиняти справи, призначати і змінювати суддів, утверджувати судові рішення [2, с. 252]. Провести «поділ властей» було неможливо, оскільки цей принцип передбачав наявність певних демократичних прав і свобод населення. В умовах повної кріпосної залежності селянства, водночас у поміщицьких маєтках процвітало самочинство. Влада поміщика нічим не була обмежена і він почував себе повним господарем і законодавцем. Кріпосних травили ведмедями, карали батогами, забивали до смерті. Правова свідомість дворян сформувалася під впливом кріпосного права. Вони вважали себе благом для селян, в тому числі їх покарання. В одній з інструкцій поміщика прикажчикам йшлося: «Покарання повинні селянам, дворовим... чинити... батогами... А коли здійсниться таке покарання, що повинно палкою каратися... краще бити батогами по спині і нижче, оскільки покарання чутливішим буде, а селянин не скалічиться» [2, с. 267]. Ця інструкція належала найосвіченішій людині, князю М. Щербатову. Кріпосне право було фундаментом дворянських уявлень про суспільний устрій і справедливість.

Змінився порядок виконання покарань, який став носити становий характер. Наприкінці XVIII ст. уряд звільняє від тілесних покарань духовенство, дворян, купецтво, почесних громадян. Особливо це проявилось після масових виступів, бунтів. На фоні позасудових розправ і свавілля лицемірно звучали слова Катерини II: «Вироки судів повинні бути народу відомі, так само, як і докази злочинів, щоб кожний громадянин міг сказати, що він живе під захистом законів» [14, с. 66].

Публічні страти, тілесні покарання викликали різкий протест народу. Уряд вдався до прикриття езекуцій, тілесних покарань, страт за тюремними стінами. Ширше застосування таких покарань, як позбавлення волі, заслання і виселення спричинили до скорочення тілесних покарань. Дикі звичаї членушкодження та варварських знущань погано пов'язувалося з поняттям «освіченої держави».

Наприкінці XVIII ст. судовий процес, як кримінальний, так і цивільний, суттєвих змін не зазнав. Для нього характерні були формалізм, суворота канцелярська таємниця. Процес залишався інквізиційним. Продовжувала діяти середньовічна теорія формальних доказів і суворо дотримувалася принцип права-привілеї. Закон прямо вказував: «чим вище звання обвинуваченого..., тим меншою має бути суворість в утриманні обвинуваченого під час слідства і суду». У багатьох випадках, коли міщанин підлягав тюремному ув'язненню, дворянин міг бути взятий на поруки [14, с. 68]. Широко застосовували інститут залишення під підозрою, коли суд не мав підстави для засудження підсудного. У такій ситуації, під постійною загрозою репресій, людина могла перебувати все життя. Значна частина всіх вироків, винесених до 1864 р. залишала підсудних під підозрою [14, с. 68].

Відсутність гласності, вирішення справ у палатах і Сенаті на основі тільки письмових матеріалів, суцільне хабарництво породило низку прислів'їв: «С сильним не борись, с богатим не судись», «Закон, что дышало, куда повернул, туда и вышло», «Сенат и Синод живут подарками» тощо [14, с. 68–69]. Така ситуація витравила у свідомості вищих верств суспільства повагу до закону. Якщо на Заході, навіть при жорстоких монархах, суди були острівками свободи, то в Росії, навіть при самих «освічених», суд був одним із найгірших місць, де в одній особі поєднувалися слідчий, обвинувач і суддя [2, с. 251].

Олександр I (1801–1825 рр.) у 1802 р. остаточно ліквідував тортури, у всіх судах увів представників станів, у нових університетах створив автономні суди. Завдяки цьому роль суспільства у здійсненні правосуддя збільшилася. У 1802 р. було створено Міністерство юстиції, яке відало управлінням усім судовим відомством і прокуратурою, міністр юстиції виконував обов'язки генерал-прокурора. Важливі зміни у відношенні суду над селянами відбулися в період Миколи I (1825–1855 рр.). Був врегульований порядок покарань селян різних категорій їх володарями – поміщиками, казною і дворцевою адміністрацією. Для державних селян були створені спеціальні суди – волосна і сільська розправа, які склалися винятково з вибраних від селян, а також пом'якшені покарання. Згодом були пом'якшені покарання відносно поміщицьких і дворцевих селян [6, с. 52–53].

Попри це держава намагалася підтримувати жорстокість покарань. За Уложенням про покарання 1845 р. для більшості кримінальних злочинів було передбачене тілесне покарання. М. Дмитрієв, поет і чиновник, добре обізнаний з діяльністю суду (1833–1847 – обер-прокурор Сенату) у своїх спогадах зазначав: «Скільки б не було видано законів проти тортур, вони існують! З одного боку, такі слідчі, що не вмюють без них обходитися, з іншої – такий і російський обиватель... розуміє і поважає тільки силу! – биття по зубах, побиття різками, утримання в чадній кімнаті, годування тільки оселедцем (без води) – це була звичайна справа! – Без цього у нас не відбувається жодне поліцейське слідство...» [6, с. 66]. Особливо часто це застосовувалося в армії («провести крізь стрій»), незважаючи на те, що в Росії офіційно більше ста років смертна кара майже не застосовувалася. Але це не заважало визначати людям покарання, які віднімали не тільки здоров'я, але й життя. Коли Миколі I принесли рапорт про смертний вирок, він написав на документі таку резолюцію: «Винних прогнати крізь стрій 1000 чоловік 12 раз

(12000 ударів шпідрутенами). Слава Богу, смертної кари у нас не було, і не мені її вводити» [16, с. 271].

У сім'ї та школі жінки, діти піддавалися жорстким тілесним покаранням. Це було нормою життя, до якої звикали і не помічали. Французький мандрівник маркіз А. де Кюстін, який побував в Росії у 1839 р., був вражений відсутністю правових норм врегулювання соціальних відносин. У своїх записах він зазначав, що «... російська проста людина зазнає не менше побиттів, ніж робить поклонів» [5, с. 178].

Отже, значна частина населення дореформенної Росії була позбавлена можливості захищати свою честь, гідність, мати фізичну недоторканість, право на приватне життя. Авторитет закону замінювали авторитетом начальства: кріпосні повинні були беззаперечно підкорятися поміщикам, чиновник – старшому за посадою, діти – батькам. Це створювало сприятливі умови для свавілля і деспотизму, формувало рабську психологію, почуття беззахисності, інертність правової свідомості. Характеризуючи стан речей у правовій свідомості суспільства, сучасники підкреслювали, що «... найздібнішим до начальства, за системою Миколи I, вважався не той, що звик розмірковувати, а звик сліпо і беззаперечно підкорюватися не по закону, не по совісті (досить близько торкалися небезпечної сфери ідей), а волі начальника» [10, с. 90]. Тому будь-які прояви самостійності, незгода з думкою начальства розглядалися як виступ проти влади. Коли московський генерал-губернатор князь Д. Голіцин запропонував імператору Миколі I легалізувати інститут адвокатів, то отримав відповідь: «Ти, я бачу, довго жив у Франції, і, здається, ще під час революції, а тому не дивно, що ти засвоїв їхні порядки. А хто згубив Францію, як не адвокати, згадай добре. Хто були Мірабо, Марат, Робесп'єр та інші. Ні, князь, поки я буду царювати – Росії не потрібні адвокати, без них проживемо» [15].

Відомий державний діяч С. Вітте у своїх мемуарах, порівнюючи старі і нові суди, зазначав, що дореформенний суд залежав від адміністрації: «Раз справа була передана в старий суд, то ми добре знали, що старий суд вирішить справу так, як йому накажуть» [1, с. 109].

Утім, до середини XIX ст. визначилася когорта найосвіченіших представників інтелігенції та чиновництва, які вважали вкрай необхідними зміни в судової та судочинстві. Відомий суддя А. Коні вважав, що: «Судова реформа, покликана була завдати удару гіршому з видів свавілля, свавілля судового, що прикривається маскою формальної справедливості. Вона мала своїм наслідком поживлення в суспільстві розумових інтересів і наукових праць» [4, с. 26]. Як зазначає американський дослідник Ричард С. Уортман, визначальним фактором, який сприяв реформі, була поява в адміністрації людей, які були здатні підготувати і провести реформу чиновників-юристів, і що це була кульмінація змін у середовищі самих чиновників, які визначили характер реформи [17, с. 10].

У листопаді 1864 р. Олександр II (1855–1881 рр.) затвердив Судові статути, на підставі яких почалася судова реформа [13].

Згідно з судовою реформою були створені нові судові установи: коронний і мировий суди. Коронний суд мав дві інстанції: окружний суд (у межах губернії, що становила округ) та судову палату, яка об'єднувала кілька судових округів. Окружний суд був колегіальним та мав у своєму складі, окрім професійних суддів, 12 присяжних засідателів, вибраних із представників різних станів. Присяжні засідателі під час розгляду кримінальних справ повинні були дати відповідь на питання, винен чи не винен підсудний. Суддя і члени суду відповідно до закону визначали міру покарання. Рішення з участю присяжних вважалися остаточними і могли бути оскаржені тільки в касаційному порядку. За відсутності присяжних

рішення могли бути оскаржені у судовій палаті. Як суд першої інстанції судова палата розбирала справи про державні і посадові злочини, які розглядали за участю станових представників. Сенат ставав касаційною інстанцією. Для розгляду дрібних кримінальних справ та дрібних позовів не більше 500 рублів були створені мирові суди зі спрощеним судочинством. Мирові судді обиралися волосними земськими зборами (в Москві, Петербурзі, Одесі – міськими думами) строком на три роки. Апеляційною інстанцією для мирових судів був з'їзд суддів, який мав право повторно розглянути справу з винесенням рішення. Був створений інститут адвокатури, адвокати об'єднувалися у корпорацію присяжних повірених. Судді і слідчі стали незмінними, і від всіх них, окрім мирових суддів, потребували спеціальну юридичну освіту. Суд остаточно відокремився від адміністрації, слідство – від суду і поліції. Представником урядової влади в суді стала прокуратура, яка підпорядковувалася міністру юстиції [15].

Процес по всіх справах став змагальним, на місце канцелярської таємниці прийшла гласність, заочний розгляд справ було замінено публічним розглядом за участю сторін та їх адвокатів. Утверджували принцип здійснення правосуддя тільки судом, скасовували систему формальних доказів, інститут залишення під підозрою. Уперше в історії російського права введений цивільний процесуальний кодекс, який вводив принцип диспозитивності. Усі піддані імперії зрівнялися перед судом [15].

Натомість, Р. Уортман зазначив, що реформа 1864 р. створювала найпрогресивнішу для того часу судову систему і необхідні умови для впровадження законності в систему управління Російської імперії [17, с. 464].

Судова реформа 1864 р., насамперед, сприяла гуманізації соціальних відносин. Важливу роль у цьому відігравала гласність судочинства, внаслідок чого змінювалося відношення суспільства до свавілля. Відкриті публічні судові засідання викликали величезне зацікавлення у всіх верств населення. У залах суду збирали представників від дворян, купців, селян. Для багатьох людей це ставало нормою, звичкою. Сучасники відзначали надзвичайну атмосферу уваги та співчуття до нового суду, що відбувався в залі. Письменник та сенатор В. Одоєвський так описав атмосферу суду: «... публіки прірва, і багато селян і слухають з великою увагою. Засідання тривають до семи годин. Справжня юридична обідня» [10, с. 92]. Особливе враження на людей чинила робота суду присяжних, вироки яких обговорювали в суспільстві, викликаючи різні думки і суперечки. Величезні напливи публіки навіть заважали нормальному функціонуванню судів, що стало причиною видання спеціального циркуляра міністра юстиції про порядок допуску публіки у зал суду. Згідно з цим документом бажаючих потрапити до суду впускали за особливими білетами, які видавали в канцелярії. Ті, хто не зміг потрапити, могли прочитати матеріал в газеті: майже всі видання мали рубрику «Із зали суду», в якій розміщувалися детальні звіти про найцікавіші справи [10, с. 93].

Відкриті судові засідання розкривали перед суспільством весь негатив деяких звичних явищ. Адже серед підсудних опинялися обивателі, які здійснили злочин внаслідок жорстокого до них ставлення. Жінки часто йшли на порушення Паспортного статуту, щоб позбутися від побиття чоловіка або його рідні (втікали з дому і жили за фальшивими документами). У деяких випадках доходило до вбивств. На суді поставала жорстока картина життя підсудного, яка шокувала присяжних і публіку. Про значення гласного суду писав журнал «Дело»: «З часів судової реформи, кримінальні процеси зробились новим джерелом для нашого знайомства з явищами суспільного життя. Із слідчих протоколів, обвинувачувальних актів та адвокатських промов ми за короткий час взнали про численні

патологічні явища суспільного організму, яких не помічали раніше» [10, с. 93]. Журнал «Вестник Европы» констатував: «Ми продовжуємо ще відкривати себе, як якусь невідому Америку» [10, с. 93]. Як правило, такі процеси завершувалися виправдовувальним вироком і підсудні звільнялися з-під варті. Такі процеси мали велике значення для формування правової свідомості, оскільки суд визнавав ненормальність таких явищ свавілля у суспільстві. Це піднімало авторитет нових судів в очах суспільства, оскільки вони доводили, що жорстокість і свавілля можуть і повинні бути покарані. Діяльність нових судів збільшувала повагу до законів, сприяла зростанню довіри до судової влади. У правосвідомості стала складатися уява про суд як про орган, який охороняє права та інтереси людей.

Особливу роль в утвердженні ідей законності відігравали мирові суди, уведені в практику у 1866 р. для розгляду дрібних кримінальних позовів. До них стали звертатися прості люди з такими скаргами, з якими раніше і не думали звертатися до суду, при чому, не стільки через складність знайти там захист, скільки часто не вважали злочинами такі діяння, як несправедливе покарання працедавця, дрібні образи, тілесні ушкодження. Із заснуванням дешевого, доступного, швидкого мирового суду всі, хто колись почували себе безправними і мовчки терпіли образи, пішли в суд шукати захисту, утверджувати свою гідність і право на повагу: жінки скаржилися на жорстоке відношення чоловіків, робітники виносили у суд трудові суперечки тощо. В мирових судах у 1884–1888 рр. розглядали 1036 тис. справ у рік, у 1909–1913 рр. – 1567 тис., що становило близько 57% всіх кримінальних справ і близько 90% всіх дрібних кримінальних справ [6, с. 94].

Судова реформа сприяла також посиленню незалежності судової влади від адміністрації та захисту населення від бюрократії. Хоча Судові статuti не створювали справжнього адміністративного суду, а лише його «зародок», але й це було кроком уперед. Устав цивільного судочинства поставив казну в однакове становище з приватними особами під час захисту своїх прав. Суперечки, пов'язані з власністю, фінансами, договорами, віднині розглядали в загальних судах на підставі змагального процесу. Позови про винагороду за збитки, здійснені діями посадових осіб, розглядалися у спеціальних присутствіях судів, що склалися з представників казенних установ, губернського правління і начальника відповідача. На дію чиновника, який наніс шкоду приватній особі і становить злочин, постраждалий міг звернутися з позовом до прокуратури. Під наглядом прокурора позов надходив до вищої над відповідачем інстанції, яка здійснювала слідство і була зобов'язана повідомити про них позивача. Скарги на будь-які незаконні, на думку приватної особи, дії чиновників, подавали в уїзні та губернські присутствія, які включали представників коронної адміністрації, дворянського товариства, прокуратури і громадськості. Преса і громадськість стежили за перебігом суперечки. Вищою інстанцією для розгляду судово-адміністративних суперечок був Сенат. У 1860–1880 рр. Сенат настільки активно боровся зі службовими порушеннями, що його діяльність права преса назвала «антиурядовою». Завдяки цьому можливості судового переслідування бюрократії стали в принципі такими самими, як і в західноєвропейських країнах [6, с. 169].

Незалежна судова влада в другій половині XIX – початку XX ст. тільки формувалася. Суд міг вирішувати справи, незважаючи на походження людини, її становище. Проте, запобігти порушенням, що виходили від самої влади, було складніше. Існував особливий порядок кримінального переслідування за посадові злочини. Чиновник міг бути відданий під суд тільки після відповідного рішення начальства. Згідно з судовою реформою звузилися функції прокуратури в плані

здійснення загального нагляду, і водночас самовладдя чиновників залишалося ще досить поширеним явищем. Власті у деяких випадках самі ініціювали порушення правових норм. У боротьбі з політичними злочинами держава забувала про принципи Судових статутів. У студентському середовищі часто можна було почути, що когось обшукали, або вислали із Москви [10, с. 95].

Пореформенна судова влада ефективніше боролася із злочинністю, проте і вона не гарантувала достатнього захисту. Це заважало прививати людям уяву про презумпцію невинуватості, доводити, що тільки суд на підставі доказів може визнати людину винною і визначити покарання. Відображенням цієї прогалини у правосвідомості були часті випадки самосуду, особливо в селянському середовищі. Покарання злочинця для селян «своїми силами», без звернення до суду було звичайною справою [10, с. 97; 6, с. 70].

Важливим аспектом правосвідомості у пореформенний період стало зародження уяви про рівність усіх перед законом, незалежно від станової приналежності. Судова реформа сприяла розвитку безстанової суспільної свідомості, формуванню уяви про те, що закон один для всіх. Нові суди і правила судочинства були загальними для всіх станів. Проте, цей аспект формування правової свідомості був досить суперечливим. У процесі діяльності судів дворяни часто виявляли незадоволення тим, що їх ставлять на «одну дошку з мужиками». Іноді справедливе по суті рішення суду, але прийняте не зі «станової точки зору», призводило до серйозних ексцесів. Московський титульний радник, розлючений тим, що суд прийняв рішення не на його користь, а міщанина двічі вдарив суддю та заявив при цьому: «Тебе обрали міщани, швеці, а дворянина судити не повинен». У Петербурзі стала широко відомою «історія про два крісла»: чиновник був ображений тим, що мировий суддя запропонував сісти не тільки йому, а й його супернику в суді – реміснику [10, с. 99].

Не менш складні проблеми у пореформенному судочинстві виникали і з огляду на народну правову свідомість. Правова свідомість селян зазвичай суперечила закону. Селяни не знали законодавства і звикли до волосних судів, які керувалися звичаєвим правом. Про це свідчить кількість апеляцій на судові вироки. До судової реформи на частку оскаржених вироків припадало 2,1–7% усіх судових вироків по кримінальних справах, то у 1880 роках частка апеляцій на вироки всіх видів судів по кримінальних справах збільшилася в 4–6 разів. Після реформи серед підсудних загальних судів збільшився відсоток селян (у 1874 р. на їхню частку припадало 62%, а у 1913 р. – 80%), які звикли до суду зі звичаєвим правом. Це породжувало невдоволення вироками та сприяло росту кількості протестів [6, с. 64].

Невідповідність правової свідомості селян і законодавства виявилася у тому, що суди присяжних, де більшість місць належала селянам, виносили м'якші вироки, ніж коронні суди без присяжних. У 1873–1883 рр. суди присяжних виправдали 38%, а коронні суди – 23%, у 1883 р. доля виправданих судом присяжних досягла 43% [6, с. 64].

У цьому сенсі є показовою справа революціонерки Віри Засулич, яка у 1878 р. здійснила замах на петербурзького градоначальника Ф. Трепова. Її справу розбирав петербурзький окружний суд, і вона була виправдана. Захист будувався на ідеї моральної справедливості. Присяжні згідно з принципом *ad hoc* (дивлячись за обставинами), підмінили юридичну норму моральною, що було типовим для звичаєвого права і свідчило про недостатній розвиток правової свідомості суспільства [10, с. 96–97].

Отже, судова реформа 1864 р. призвела до певних змін у правовій свідомості російського суспільства. Гласність суду сприяла правовій обізнаності всіх верств

населення, впровадження у суспільну свідомість уявлення про рівність всіх перед законом, незалежно від станової приналежності, становища на службі, в сім'ї. Реформа сприяла гуманізації соціальних відносин, змушувала суспільство бачити і засуджувати свавілля, що стало нормою життя. Утверджувалися ідеї законності і поваги до особи. З'явилася можливість отримати судовий захист, внаслідок чого посилилася повага до закону. Разом з тим, правова свідомість російського суспільства у цілому ще не повною мірою відповідала діючому законодавству і носила сліди звичаєвого права.

Список використаної літератури

1. *Витте С. Ю.* Воспоминания : в 3 т. / С. Ю. Витте. – М., 1994. – Т. 1.
2. *Жидков В. С.* Десять веков российской ментальности: картина мира и власть / В. С. Жидков, К. Б. Соколов. – Санкт-Петербург, 2001.
3. *Каменский А. Б.* От Петра I до Павла I / А. Б. Каменский. – М., 1999.
4. *Кони А. Ф.* Отцы и дети судебной реформы / А. Ф. Кони. – М., 1914.
5. *Кюстин де А.* Николаевская Россия / А. де Кюстин. – М., 1990.
6. *Мионов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) : в 2 т. / Б. Н. Мионов. – Санкт-Петербург, 2000. – Т. 2.
7. Наказ Екатерины II Комиссии о составлении проекта нового Уложения, 1767 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : hystorydoc.edu.ru
8. Памятники русского права / под ред. К. Сафроненко. – Вып. 8. – М., 1961.
9. *Павленко Н.* Петр Великий / Н. Павленко. – М., 1998.
10. *Попова А. Д.* Судебная реформа 1864 года и развитие гражданского общества во второй половине XIX века / А. Д. Попова // *Общественные науки и современность.* – 2002. – № 3.
11. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – М., 1985. – Т. 2.
12. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – М., 1985. – Т. 3.
13. Российское законодательство X–XX веков : в 9 т. – М., 1991. – Т. 8.
14. *Смыкалин А. С.* Судебная система Российского государства от Ивана Грозного до Екатерины II (XV–XVIII вв.) / А. С. Смыкалин // *Вопросы истории.* – 2004. – № 8.
15. *Сухонос В. В.* Прокуратура у державному механізмі Російської імперії після судової реформи 1864 р. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.uabs.edu.ua>
16. *Толмачев Е. И.* Александр II и его время : в 2 т. / Е. И. Толмачев. – М., 1998. – Т. 1.
17. *Уортман Р. С.* Властители и судьи: Развитие правового сознания в имперской России // Р. С. Уортман. – М., 2004.

СУДЕБНАЯ РЕФОРМА 1864 ГОДА И ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВОВОГО СОЗНАНИЯ В РОССИИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)

О. Лыпытчук, Н. Лешкович

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, 79000 Львов, Украина*

Исследована судебная система и ее влияние на правовое сознание в дореформенный период; обозначены основные принципы и положения судебной реформы 1864 года; прослеживаются изменения, которые произошли в правовом сознании российского общества после судебной реформы.

Ключевые слова: Российская империя, правовое сознание, судебная реформа, судебная система.

**THE JUDICIAL REFORM OF 1864
AND THE PROBLEMS OF THE DEVELOPMENT
OF LEGAL CONSCIOUSNESS IN RUSSIA (THE SECOND HALF
OF THE XIX th – THE BEGINNING OF THE XX th CENTURY)**

O. Lypytchuk, N. Leshkovych

*Ivan Franko National University of Lviv
Universytetska Str. 1, UA–79000 Lviv, Ukraine*

The article deals with the system of justice and its influence on the legal consciousness in Russia before the Great Reforms of the 1860 s; discusses the main reasons, institutions and principles of the judicial reform of 1864; defines changes that came over the legal consciousness of Russian society in the post-reform period.

Key words: Russian empire, legal consciousness, the judicial reform of 1864, system of justice.

*Стаття: надійшла до редакції 27.03.2014
прийнята до друку 19.06.2014*